Цветана Георгиева

ИСТОРИОГРАФСКИ МИТОВЕ И ЛИТЕРАТУРА (РОМАНЪТ НА АНТОН ДОНЧЕВ "ВРЕМЕ РАЗДЕЛНО")

Романът на Антон Дончев "Време разделно", излязъл през 1964 г., в интерпретациииите на критиците традиционно се класифицира като исторически роман. Ако прегледаме обаче критическите статии и части от монографии, посветени на тази творба, бихме констатирали голямо разнообразие в определянето на жанровата му типология. През 1967 г. Катя Тончева в сп. "Литературна мисъл" определя романа действително като "исторически" (Тончева, 1967), а Димитър Кирков в статия от 1974 г. го определя като "епически роман" (Кирков, 1974). Боян Ничев говори за "баладен модел" на сюжета на "романа" (Сапарев, 1988. 189), а Иван Станков без уговорки анализира творбата като "балада" (Станков, 2001). Вера Найденова в рецензия за едноименния филм с режисьор Людмил Стайков, публикувана във вестник "Народна култура" от 1988 г., възприема текста на "Време разделно" като "героико-епическа притча" (Найденова, 1988), а Любка Минчева-Пранджева в книгата си "Бързият сън на митовете" (Минчева Пранджева, 1999. 161–194) окачествява повествованието като "романова легенда". Подобно разнообразие в оценяването на жанровия характер на "Време разделно" насочва най-малкото към поливалентността на творбата, но също и към факта, че не е намерен правилния ключ към жанровата типология на този текст.

Интенцията на автора на "Време разделно" е създаването на ***исторически роман***, който се стреми към историческа ***правдоподобност***. Антон Дончев си служи с документи, които отразяват епохата и настройват към достоверност на възприемането на повествованието. Доказателство за това са историческите, извороведски указания в "Предисловие" и "Забележки" (в началото и края на романа), които неслучайно изпълняват функцията на рамка.

В този смисъл трябва да споменем, че през 60-те години – времето, в което е писан и романа "Време разделно", 1964 г., *въпросът за автентичността на използваните извори и документи* е в центъра на вниманието на редица творци. Именно в тези години се разгръща дискусията за характера на историко-документалната драма. За това има ли право драматургът да променя историческите факти, доколко творецът е длъжен да се придържа към историческата достоверност и до каква степен може да използва фикцията. Последното се отнася за пиесата на Никола Русев "Старчето и стрелата", писана през 1968 г. В драматургията надделява все пак тенденцията към документалистика; върху документа като основен похват са изградени пиесата "Процесът срещу богомилите" (1969) на Стефан Цанев и драмата "Законодателят" на Рангел Игнатов.

Наблюденията на повечето интерпретатори върху художествените особености на "Време разделно" в крайна сметка водят до откриването на десетина характеристики на тази творба, които бихме обобщили до следното:

- Фолклорни вставки, предимно от народни песни;
- Библейски мотиви и реминисценции;
- Използване на исторически легенди и суеверия;
- Затваряне на повествованието в определен регион;
- Вплитане в сюжета на обреден цикъл или народен обичай;

- Стилизация и сказ.

Трябва да отбележим обаче, че тези характеристики, отнесени към "Време разделно", важат със същата сила въобще за наратива от 60-те години – и по специално за сборниците "Диви разкази" на Николай Хайтов, "Родихме се змейове" на Йордан Вълчев, "Приказки за мен и за вас" на Георги Марковски и други. Проза от този тип на друго място (вж. Георгиева, 1999) нарекохме "митологична". Това е тип повествование, което се опира на митологема или си служи с митологичните компоненти в различна степен.

Ако обобщим казаното до тук намерението на автора във "Време разделно" е да пресъздаде историческите събития като внуши достоверност; в същото време в крак с времето си Антон Дончев стилизира и се стреми към епичност чрез митологизация на изображението. В нашето изложение по-нататък ще се спрем на първия момент в рецептивната оценка на "Време разделно": тезата за *историчността на романа.* Или, казано с други думи, *е ли "Време разделно" исторически роман*?

Както е известно темата на романа "Време разделно" на Антон Дончев е **насилственото масово помохамеданчване на българите в Родопите през XVII в.** Антон Дончев написва роман със сериозната задача (вж. Станков, 2001: "Интервю") да претвори по художествен начин трагичните исторически събития от XVII в.. В контекста на 60-те години писателят се опитва да запази "ненакърнимостта на историческата истина" и да следва тази тенденция от художествената практика на онова време. Интересно е да се посочи, че в свое интервю Антон Дончев споделя, че "Време разделно" е писано по поръчка. Романът е трябвало да бъде предназначен "за няколко десетки хиляди българи родопчани" (Станков, 2001, с. 263), но в процеса на работа авторът бил завладян от идеята "и хора извън България да се запознаят с историческата правда за помохамеданчването". Затова в търсенето на универсалност той избрал тона на сказанието, който между другото го избавял и от необходимостта, по признанието на писателя, да пресъздаде "атмосферата на една пределно точна историческа правда" (Станков, 2001, с. 263).

Все пак в намерението си да напише исторически роман писателят си служи с извори и документи. Чрез позоваването на документи, осъществено от автора в романа под формата на "Забележки", Антон Дончев постига впечатлението за по-голяма достоверност. В "Забележки" в края на „Време раздилно" е посочено, че *"Разказът на баба Сребра дума по дума повтаря част от летописния разказ на поп Методий Драгинов от село Корова"*, а *разказът на попа смоленчанин е записан в "Исторически бележник"*. "Забележки" имат функцията да потвърдят историческата достоверност на разказаното – тук се определя и географското място на събитията – *Кръстогорската област* в Родопите.

По-нататък ще се опитам да покажа, че при всички усилия на Антон Дончев да спази "историческата правда", писателят възпроизвежда в своята творба не реални исторически събития, а един **историографски мит** за помохамеданчването на Родопите, който е формиран още през Възраждането. Датиращата още от епохата на Възраждането история за "насилственото масово помюсюлманчване" се базира на малка група източници и маргинални бележки в старобългарски ръкописи, публикувани най-вече след 1870 г. Една част от тях са мистификации, писани от родолюбиви българи, които по този начин са отговаряли на необходимостите на своето време. Тезата за *"насилственото масово помюсюлманчване"* обаче намира почва по понятни конюнктурни причини и в социалистическата историографска наука от 60–70-

те години (представяна от автори и съставители на сборници като Петър Петров. Както ще видим по това време друг един кръг от учени-османисти (Вера Мутафчиева, Страшимир Димитров и други) изказват доводи против тази теза).

И така, създавайки своя роман Антон Дончев се ориентира именно към **Летописния разказ на поп Методи Драгинов за покръстването на Чепино** и към **Исторически бележник**. Т.нар. *"Летопис на поп Методи Драгинов от с. Корова"* (в долината на Чепино, Централни Родопи) е бил "открит" и публикуван от пазаржишкия патриот *Стефан Захариев* в неговото *"Географско-историко-статистическо описание на Татар Пазарджишката кааза"*, излязло във Виена през 1870 г. Текстът е най-детайлната съществуваща версия на историята на помюсюлманчването на чепинските села. Историята на Поп Методий Драгинов не е била видяна от никого, освен от човека, който я публикувал. Същото се отнася и за "Исторически бележник" – другият най-богат на ужасяващи детайли източник, който третира помюсюлманчването на Източните и Централните Родопи. Тези два, както ще стане ясно, изключително съмнителни извора са в основата на мистифицирания историографски образ за насилственото ислямизиране на Родопите.

Официалната версия за *насилственото масово помохамеданчване* на Родопите е лансирана от *Петър Петров*, който, като съставител публикува през 1962 година, "Сборник документи за помохамеданчвания и потурчвания (XV–XIX век)" под заглавие *"Асимилаторската политика на турските завоеватели"* (Петров, 1962). Тук е поместен откъс от "Исторически бележник". През 1964 г. посоченият сборник излиза във второ, допълнено издание. През 1972 г., отново като съставител, Петър Петров публикува сборник, наречен *"По следите на насилието. Документи за помохамеданчвания и потурчвания"* (Петров, 1972). Последната книга използва материали от издадения през 1964 г. сборник от документи, но включва и нови, за периода XVI–XIX век, както и такива за периода 1878–1912. С претенцията, че осмисля документите от предишните два сборника е книгата на Петър Петров *"Съдбоносни векове за българската народност. Краят на XIV век–1912 г."*, излязла през 1975 г. (Петров, 1975). В нея, в главата "Помохамеданчвания в Чепино", авторът се опира на Летописния разказ на поп Методий Драгинов, Беловската хроника и Летописа на манастира "Св. Петър". В главата "Помохамеданчвания на Източните и Средните Родопи" авторът черпи сведения от друг съмнителен източник – Исторически бележник. Петър Петров утвърждава тезата, че

> „помохамеданчването в Родопите взело масов характер. Въпреки оказаната съпротива били помохамеданчени цели райони – Доспатско и Чеч. В останалите райони като Чепинско, Девинско, Смолянско (...) тук-там се запазили отделни селища" (Петров, 1975. 209).

Действително изявени български историци като Васил Кънчов, Марин Дринов, Петър Мутафчиев са считали Летописния разказ на поп Методий Драгинов и Исторически бележник за автентични извори и са ги използвали в трудовете си. Но в историографската наука още през 60-те години на XX век се изказват съмнения относно достоверността на посочените два "исторически" източника. През 1965 г. въз основата на *джизие-регистрите* от Западните Родопи *Страшимир Димитров* доказва, че ислямизацията не е резултат от една масова и насилствена кампания, заповядана от властта, а по-скоро от продължителен процес (Димитров, 1965, с. 82). *Вера Мутафчиева* отрича достоверността на посочената по-горе книга на Стефан Захариев и доказва, че българите-мохамедани от района на Чепино (Родопите) преминават във *вакъфски*

статут (вид религиозна фондация) още преди населението в Чепино да приеме исляма – т. е. още през 1520–1566 (Мутафчиева, 1965, 115–127). Този статут е оказал голямо влияние върху икономическия и юридическия статус на селото, изразяващ се под формата на привилегии, а този факт очевидно не е бил известен на поп Методи Драгинов.

През 1977 г. се появяват редица дискусионни статии по повод истинността на Исторически бележник: *Николай Хайтов* изтъква несъобразностите в него, намира го за мистификация и се учудва от факта, че Петър Петров използва този източник като автентичен *седем пъти* в своите сборници (Хайтов, 1977, с. 104). *Петър Маринов* в списание "Родопи" разказва своите перипетии около установяването на автентичността на "Исторически бележник", за да достигне до извода, че въпреки упоменаването на годината 1622 в пълното заглавие на бележника, той вероятно е писан през 1880 г. и то е "възсъздаден по памет" (Маринов, 1977, с. 30). *Георги Кузманов* намира за неправдоподобни главните събития и факти от "Бележника", а също за неприемливи някои от цифрите, посочени в него (Кузманов, 1977).

През следващото десетилетие – 80-те години – езиковедът *Илия Тодоров* (Тодоров, 1984), както и *Антонина Желязкова* (Желязкова, 1990) в сравнителен езиковедски и исторически анализ стигат до извода, че Летописният разказ на поп Методий Драгинов е продукт съответно от началото или от средата на XIX в., когато в Европа циркулират подобни фалшиви истории.

През 1993 г. нашите учени получават достъп до османските регистри в Турция и правят фотокопия. В редица статии например от сборника "*Мюсюлманската култура по българските земи*" (1998) на базата на османските регистри на населението и данъчното облагане от XVI–XVIII в. (хиляди документи, съхранявани в Османския архив в Истанбул и в по-малка степен в Анкара) се доказва, че разказите от "Летописния разказ на поп Методи Драгинов" и от "Исторически бележник" са фалшификати и мистификации. *Регистрите*, които са доста убедителен неутрален документ, още *от 1516 г. сочат началото на бавен процес на помохамеданчване на Чепино, който ще продължи повече от две пълни столетия*. Съгласно църковната история никога не е съществувала епископия Кръстогорие както и епископ Висарион (Кил, 1989, с. 59). Проучванията в архивите показват, че споменатите в Исторически бележник села Перуново и Нижнец всъщност не съществуват в османските регистри от началото на XVI в. С помощта на църковната география и османските административни източници, писани с практични, повседневни цели се стига до отхвърлянето като неправдоподобни на ужасите от Историческия бележник: "те са продукт на въображението от началото на XX в. И очевидно са писани с политически цели". Изтъква се фактът, че всички регистри, включително и тези на джизието, посочват имената на свещениците, но името на Методи Драгинов липсва, което е още едно доказателство да се отхвърли достоверността на Летописния разказ (Кил, 1989, 62–63). С други думи 90-те години в науката с още по-сигурни доказателства е отречена достоверността на двата най-експлоатирани от Антон Дончев за написването на „Време разделно" исторически документа – Летописния разказ на поп Методий Драгинов и Историческия бележник.

На базата вече и на турските регистрите се отхвърля също тезата за "*масовото помюсюлманчване*". Говори се за *бавно* преминаване към исляма през XVI в. "Ислямизацията като бавен, стабилен и доброволен процес е добре изразена в цифрите от XVI в." (Кил, 1998, с. 77). За повратната точка, в която мюсюлманите стават мнозинство, се приема годината 1640.

Корекции претърпява и тезата за *насилственото* приемане на исляма. Холандският учен Махиел Кил утвърждава, че османските регистри на чепинското население показват, че ислямизацията на района

> "е резултат не на еднократна акция, а на доброволен процес, продължил близо два века и половина. Доброволен процес, който не е бил направляван от пряка държавна намеса. Цял век преди предполагаемото време на поп Методи Драгиновия разказ някои от селата в района са вече почти наполовина населявани от последователи на арабския пророк".
>
> "Мотивите за приемането на исляма от едни и за упорството в християнството на други не могат да бъдат разкрити с помощта на османските извори, използвани тук. Това, което те показват обаче, е много бавният, пълзящ процес на ислямизация, който приключва някъде през XVIII в. Дефтерите не регистрират вече нито един син на Абдуллах" (Кил, 1998, 80–81).

Изказват се предположенията, първо, че е съществувало доброволното приемане на мюсюлманството може би по икономически мотиви: на нововъведените в исляма се правели специални подаръци, докато в същото време християните са имали поголовен данък и разнообразни такси, дължими на православния епископи на неговия свещеник, според османското законодателство. Изчислено в акчета се получава, че "човек, който би предпочел да остане християнин, трябвало да работи 11–12 дни, за да заплати правото си да бъде християнин". Второ, че когато през 1526 г. войските на Османската империя побеждават могъщото някога Унгарско кралство престижа на мюсюлманството пораства. (Кил, 1998, 75–76), мюсюлманството "идва на мода" като нова и по-прогресивна религия, надграждаща християнството (Лозанова, 1998, с. 461).

Да се върнем на романа на Антон Дончев и на историографския мит.

Подмяната на историческа истина, основана на извори и достоверни източници с някакъв историографски мит, изграден върху мистификации или манипулативен подбор на фактите, е нещо познато в българската култура. Среща се още в "Историята" на Паисии. Митологизиращият подход към историографията създава опорните точки за градежа на цялостната ни Възрожденската митология. В най-ново време – 60-те години, за които става дума, когато е писан романът на Антон Дончев, подмяната на факти може да се обясни единствено с политически цели. Интересното е, че такава подмяна е била утвърждавана от редица значими учени в българската медиевистика (като Донка Петканова, Иван Богданов), а разказът на поп Методи Драгинов е включван в учебници и антологии на старобългарската литература. Колонизацията и ислямизацията на България през средновековието са интересни от гл. т. на историографската теория, защото разкриват как се създава обществено мнение и как се формират образи на историята.

С "Време разделно" на Антон Дончев имаме случая, когато създадените от историографията митове се преповтарят и пренаписват под формата на силни и въздействащи художествени творби. Такива творби изпълняват задачата окончателно, "образно", да затвърдят в съответната култура, произведената от идеологизираната историческа наука митологема. (Използвам израза "окончателно да затвърдят", тъй като романът "Време разделно" до 1992 г. има 12 издания на български език и същевременно 24 издания на чужди езици (вж. Речник по нова българска литература, 1994). Сюжетът е преработван в драма и в сценарии – за киното и за телевизията

(Станков, 2001, с. 263). С други думи образът на насилственото помохамеданчване на Родопите е многократно преекспониран и е останал трайно в съзнанието на масовия потребител на културата.

Още през 1989 г. Антонина Желязкова (Желязкова, 1990) изказва възмущението си по повод екранизирането на "Време разделно", като в статията си дава тон за ново търсене на историческата истина и за деидеологизацията на историографския мит. Но историята за обръщането към исляма на Родопите е един от "неудобните" проблеми в българската историография. Селото на Методий Драгинов се нарича Драгиново от 1966 г., а статуята на мъченика епископ Висарион стои на площада в с. Смилян. Екранната версия на романа "Време разделно" продължава да се излъчва без коментари (последната му поява по една от телевизионните програми беше през настоящата 2001 г.).

Що се отнася до романа на Антон Дончев той се ситуира по особен начин в историческата ни романистика. Творбата не пресъздава историческата истина, а митологизира, предава в образ идеята за ужасяващото насилие над вярата, над човешката идентичност, над свободата на избора. "Без да се стреми" към това "Време разделно" на Антон Дончев се оказва роман *митологичен* в този смисъл, че преекплоатира една митологема, създадена не от художествената ни практика, а от науката.

БИБЛИОГРАФИЯ:

Георгиева, Цветана. Българска митологична проза. С., 1999.

Димитров, Страшимир. Демографски отношения и проникване на исляма в Западните Родопи и долината на Места през XV–XVIII в. // Родопски сборник, т.1, 1965, 63–114.

Желязкова, Антонина. Проблемът за достоверността на някои домашни извори, трайно залегнали в българската историография // Социологически преглед № 3/ 1990, 63–72.

Кил, Махиел. Разпространение на исляма в българското село през османската епоха (XV-XVIII в.): колонизация и islямизация // сб. Мюсюлманската култура по българските земи, С., 1998, 56–125.

Кирков, Димитър. Антон Дончев. Време разделно. Вдъхновени от народа // Сборник литературно-критически статии. С., 1974, 211–217.

Кузманов, Г. Исторически документ ли е Историческият бележник? // Родопи, 1977, 11, 26–27.

Лозанова, Галина. Сакралната срещу реалната история на българите мюсюлмани в Родопите // сб. Мюсюлманската култура по българските земи, С., 1998ь 451–465.

Липчева-Пранджеваь Любка. Дошло е време разделно // Липчева-Пранджева Любка. Бързият сън на митовете. С., 1999 161–194.

Маринов, Петър. Истини и заблуди // сп. Родопи, 1977, 11, 30–32.

Мутафчиева, Вера. Към въпроса за статута на българското население в Чепинско под османска власт // Родопски сборник, т.1, 1965, 115–127.

Найденова, Вера. Мъдростта на избора // в-к Народна култура, 1988, бр. 14, с.,1, 6.

Петров, Петров. Асимилаторската политика на турските завоеватели. С., 1962.

Петров, Петров. По следите на насилието. С., 1972.

Петров, Петър. Предизвикан отговор // сп. Исторически перглед. 1977, 2, 108–109.

Петров, Петров. Съдбоносни векове за българската народност. С., 1972.

Речник по нова българска литература 1878–1992. С., 1994.

Сапарев, Огнян. Прозата на Антон Дончев или естетика на прекаляването // Сапарев Огнян. Литература и интерпретация. Пловдив, 1988, 181–186.

Славов, Атанас. Още за възродителния процес (Разговор с проф. Халил Иналджък) // в-к „Култура”, бр. 8, 2 март 2001, с. 9.

Станков, Иван. Баладата за разделното време // Следите на свещената книга в българската литература. В. Търново, 2001, 257–267.

Тодоров, Илия. Летописният разказ на поп Методи Драгинов // сп. Старобългарска литература № 16/ 1984, 56–79.

Тончева, Катя. “Време разделно” и някои проблеми на историческия роман // сп. Литературна мисъл, 1967, №4, 80–94.

Хайтов, Николай. Родопската история в някои статии и книги на проф. П. Петров // сп. „Исторически преглед”, 1977/ 2, 103–105.

25.06.2001 – гр. Шумен